

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FİDUMƏ MƏMMƏDƏLİ QIZI HÜSEYNOVA

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
SİNTAKTİK PARALELİZMİ YARADAN
LEKSİK VƏ QRAMMATİK VASİTƏLƏR**

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

**Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli

Rəsmi opponetlər: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Leyla Orxan qızı Vəzirova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəzəri dilçilik və Tətbiqi dilçilik şöbələri

Müdafiə «24___» ___02_____ 2016-cı il saat «___»da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçiliyin bir çox sahələrində yeni tədqiqat istiqamətləri meydana gəldi. Bu, əslində dilçiliyin ayrı-ayrı tədqiqat istiqamətləri ilə məhdudlaşmırdı; psixolinqvistika, sosiolinqvistika, etnolinqvistika, etnopsixolinqvistika və s. dilçiliyin yeni müstəqil sahələrinin yaranması ilə müşayiət olunurdu. Yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlar bir tərəfdən dilçiliyin yeni problemlərinə yönəldilirdisə, digər tərəfdən də qrammatika məsələlərinə yeni baxışlar müşahidə olunurdu. Məhz yeni baxışın nəticəsidir ki, mətn dilçiliyi məsələsi Avropa və rus, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mühüm tədqiqat istiqaməti kimi ortaya çıxdı. V.V.Vinoqradov, V.Dressler, İ.Qalperin, İ.F.Vardul, İ.O.Moskolskaya, K.Abdullayev və başqa dilçilərin mətn sintaksisi sahəsindəki tədqiqatları mətnin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənməyə yönəldilir və əsas tədqiqat obyektini kimi mətn müəyyənləşir. Qeyd olunan problemlər içərisində mətn dilçiliyinin mühüm sahəsi kimi rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmi yaradan leksik və qrammatik vasitələri öyrənmək aktuallıq kəsb edir.

Sintaktik cəhətcə paralel cümlələrin formalaşmasında iştirak edən leksik və qrammatik vasitələrin öyrənilməsi dil səviyyəsi vahidlərinin fəaliyyət dairəsini öyrənmək cəhətdən aktualdır.

Sintaktik paralelizmin formalaşmasında komponentlər arasında əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edən leksik və qrammatik vahidlərin rolunun müəyyənləşməsi istər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində yazıçı üslubunu müəyyənləşdirmək cəhətdən aktualdır.

Sintaktik paralelizmi bu aspektdə iki dilin materialları əsasında öyrənilməsi mətnin praqmatik aspektini müəyyənləşdirmək cəhətdən aktualdır.

Sintaktik paralelizm mətn hipertemasında emosional təsir gücünü artırmaqla onun estetik dəyərinin artırılmasının koqnitiv xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq baxımından çox aktualdır.

Ən nəhayət, sintaktik paralelizmin əsas parametrlərinin öyrənilməsi mətn sintaksisi barəsindəki nəzəri fikirlərin inkişaf etdirilməsi cəhətdən də çox aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi. Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmi yaradan leksik və qrammatik vasitələrin öyrənilməsi bu tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1) Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmi yaradan leksik və qrammatik vasitələrə aid faktik və nəzəri materialları öyrənmək və onları təhlil edib elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək;

2) Hər iki dil üzrə sintaktik paralelizm yaradan leksik vasitələrə aid əsas parametrləri müəyyənləşdirmək;

3) Rus və Azərbaycan dilləri üzrə sintaktik paralelizmi yaradan qrammatik vasitələri təsnif etmək və onların hüdudunu müəyyənləşdirmək;

4) Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmdə komponentlər arasında əlaqələndirici rol oynayan morfoloji və sintaktik vasitələri müəyyənləşdirmək;

5) Sintaktik paralelizmdə komponentlər arasında əlaqələndirici-bağlama rolu oynayan vasitələrin funksiyasına aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın obyektini rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizm yaradan vasitələrdir.

Tədqiqatın predmeti predmeti rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizm yaradan vasitələrin əlaqələndirmə funksiyasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmi yaradan leksik və qrammatik vasitələr tədqiq olunur; dilin leksik və qrammatik vasitələri mətn sintaksisi aspektində öyrənilir. Dissertasiyanın ən mühüm yeniliyi bir də ondan ibarətdir ki, iki dilin faktları əsasında sintaktik paralelizmi yaradan vasitələrin universal xüsusiyyətləri müəyyənləşməklə bu sahədəki nəzəri fikirləri zənginləşdirir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat zamanı iki fərqli mənbədən istifadə olunmuşdur; birincisi sintaktik paralelizmlə bağlı rus və avropa, eləcə də Azərbaycan dilçiliyindəki nəzəri materiallardır. Həmin faktların öyrənilməsi tədqiqat obyektinin hüdudlarını dəqiq müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynayır. İkincisi, rus və Azərbaycan dillərinə aid bədii əsərlərdən seçilmiş faktiki materiallardır; onların təhlili əsasında mövcud nəzəri fikirlər möhkəmləndirilir, qeyd olunan problemlə bağlı özünəməxsusluqlar və universal cəhətlər müəyyənləşir.

Tədqiqat metodu. Tədqiqat zamanı sinxron təhlil və faktların tutuşdurulması metoduna üstünlük verilmişdir.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Sintaktik paralelizm dünya xalqlarının erkən dövrlərində dini-mifik və folklor materiallarında müşahidə olunan ifadə tərzidir və dünyanın əksər xalqlarının düşüncəsindəki simmetrizm əlamətidir; bu da universal xarakter daşıyır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, istər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində tərcümə prosesində, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, nitqin ritorik təşkili və onun estetik cəhətcə təsirli qurulması kimi mühüm məsələlərdə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi dini və folklor mətnlərini düzgün dərk etmək üçün mühüm praktik əhəmiyyət daşıyır; həm də tədqiqat işinin nəticələri əsasında yazıçı üslubunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin mühüm nəzəri əhəmiyyətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1) dilçilikdə mətn sintaksisi yeni elmi-nəzəri materiallarla zənginləşdirilir; 2) mətn dilçiliyində sintaktik paralelizm rus və Azərbaycan dilləri əsasında tipoloji tədqiqata cəlb olunmaqla onun universal tərəfləri müəyyənləşdirilir; 3) dil səviyyəsi vahidlərinin ümumdil kontekstində əlqələndirici- bağlayıcı funksiyası müəyyənləşdirilir; 4) sintaktik paralelizmin timsalında mətnin təşkilinin koqnitiv əsaslarından biri öyrənilir.

Müdffəyə çıxarılan müddəalar:

1. Sintaktik paralelizmin yaranmasında iştirak edən dil vahidlərinin əlqələndirici rolu onların öz semantikasından irəli gəlir;

2. Sintaktik paralelizmin yaranmasında iştirak edən leksik vasitələrin dildəki funksiyası leksik-sintaktik səciyyəlidir;

3. Sintaktik paralelizmin yaranmasında iştirak edən qrammatik vasitələr morfoloji və sintaktik dəyəə iki yerə bölünür: a) morfoloji vasitələrə köməkçi nitq hissələri, köməkçi sözlər, eləcə də sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər daxildir; onların əlqələndirici funksiyası morfosintaktik xarakter daşıyır; b) sintaktik vasitələrə tərkiblər və mürəkkəb cümlə modeli daxildir; bu sırf sintaktik xarakter daşıyır;

4. Sintaktik paralelizm prinsip etibarı ilə universal xarakter daşıyır.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi və rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən məcmuələrdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir.

Birinci fəsil “Mətn daxili əlaqə formaları və sintaktik paralelizm” adlanır və aşağıdakı məsələləri əhatə edir.

Rus və Azərbaycan dillərində mətn daxili əlaqə formaları. Mətn semantik və struktur cəhətdən müəyyən olmuş bir tamdır. Bu bütövdə hansısa hadisə və ya proseslər öz kommunikativ ifadəsini tapır, yəni onlar o vaxt linqvistik mahiyyət qazanır ki, dil işarələri ilə ifadə olunaraq linqvistik vahidə çevrilirlər. Mətn bir tərəfdən kommunikasiya prosesini əks etdirən maddiləşmiş vahiddirsə, digər tərəfdən həmin vahidin daxili təşkil olunma mexanizmini özündə əks etdirir. Daxili təşkil olunma geniş anlayışdır; buraya hadisələrin semantik ifadəsinin təşkilindən tutmuş, müvafiq leksemlərin cümlə strukturların seçilməsi və nitqdə onların bir toplu halında bir-birini tamamlamasına qədərki bütün məsələlər mətnin daxili təşkil olunmasının linqvistik aspektini səciyyələndirir¹. Çünki mətn təşkil olunarkən təkcə linqvistik deyil, həm də ekstralingvistik amillər xüsusi rola malik olur.

Mətn əlaqələr toplusudur: həmin əlaqələrin linqvistik istiqamətdə bir qismini də mətni təşkil edən, cümlələrin mətn daxili əlaqələnməsindən ibarətdir. Qeyd olunan məntiqi əməliyyatın linqvistik təzahürü mətn daxili əlaqələnmənin cümlələr üzrə aşağıdakı növlərini üzə çıxarır: 1) mətndə cümlələrin zəncirvari əlaqələnməsi; 2) mətndə cümlələrin paralel əlaqələnməsi².

Azərbaycan və rus dilləri üzrə faktiki və nəzəri materiallarla özünü doğruldan bu bölgü daha çox məntiqi-linqvistik xarakter daşıyır. Çünki zəncirvari əlaqələnmədə əvvəldə gələn hər bir cümlə özündən sonra gələnə məntiqi əsas verir, yəni əvvəlki cümlədə gələn fikir sonrakında davam olunur; onlar arasındakı əlaqə bu xüsusda məntiqi məzmun kəsb edir. Məsələnin linqvistik tərəfi ondadır ki, qeyd olunan fikirlər cümlə qəliblərinə doludurarkən semantik ardıcılıq prinsipi əsas götürülür; daha doğrusu, məntiqi olanın linqvistik təzahürü baş verir.

---

¹ Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка: Дис...док. филол. наук. Баку, 1984

² (www.lincey.net/russian/culture/77).

Mətndə cümlələr arasında əlaqələnmənin ikinci növü paralel əlaqələnmədir.

Mətn quruculuğunda paralelizm mətni təşkil edən komponentlərin semantik struktur cəhətdən eyni qəliblə qəlibləşməsi əsasında yaranan bağlantını ifadə edir.

Prof. K.M.Abdullayev yazır: “Məlum olduğu kimi sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir”³.

Paralelizm təfəkkür formasıdır; o, təsvir və nəql üçün ən əlverişli əlaqələnmə üsullarından biridir. O, təsvirdə struktur monotonluğuna, simmetrizminə əsaslanır. Mətnə struktur monotonluğu mümkün qədər hansısa harmoniyanın tonunun davamlılığına imkan yaradırsa, mətn komponentlərinin həmin ton kökü üstə tənzimlənərək bağlantıya uğrayırsa, deməli, bu, mətn-qurucu xüsusiyyətə malikdir. Paralelizmdə əsas parametr kimi simmetrizm mühüm yer tutur. Simmetrizm sintaktik səviyyədə cümlə strukturların biçimlənməsidir, eyni ölçüyə girməsidir. Belə bir təfəkkür forması təsvir və nəqletmə üçün çox əlverişlidir. Çünki təsvir və nəqletmədə müəyyən qədər sadalama var; sadalama üçün də yuxarıdakı xüsusiyyət böyük önəm daşıyır.

Qeyd olunan konstruksiyalar mətn yaradıcılığında əlaqələndirici, bütövləşdirici xüsusiyyət daşıyır.

Cümlələrin mətn daxili əlaqələnməsində leksik paralellərin böyük rolu vardır; onlar cümlələrin müxtəlif mövqelərində gəlməklə təkrarlanaraq hər dəfə fikri o semantikaya bağlayır.

Sintaktik paralelizm və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri. Sintaktik paralelizm sintaktik səviyyənin əsas vahidi olan cümlələr arasındakı struktur və semantik münasibətləri əhatə etməklə dil sistemində çox mühüm məsələləri əhatə edir. Həm ayrıca cümlə, həm də MSB (mürəkkəb sintaktik bütöv) səviyyəsində mövcud olan sintaktik paralelizm kommunikasiyadakı təyinatına görə fərqlənir; bir tərəfdən MSB-nin komponentləri arasında əlaqələndirici rola malik olursa, digər tərəfdən isə dildə üslubi faktor kimi mövcud olur. Deməli, paralel konstruksiyalar dilin sistemində xüsusi mövqeyə malikdir.

Dilçilikdə sintaktik paralelizmin tədqiqi tarixi XVIII əsrdən başlayır. R.Yakobson qeyd edir ki, Robert Laut qədim yəhudi dini kitablarını

---

³ Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, s.433

öyrənərkən onlardakı paralelizmi müşahidə etmiş və bununla da dilçilikdə bu məsələ geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir⁴.

Sintaktik paralelizmin MSB komponentlərini bir-birilə bağlamaq, əlaqələndirmək kimi qrammatik funksiyası vardır. Akad. K.M.Abdullayev yazır: “Tekst tərkibində komponentlərin, yəni müstəqil cümlələrin bir-birilə struktur bağlama üsullarının arasında xüsusi yeri sintaktik paralelizm tutur. Dilçilikdə bu hadisə ilə əlaqədar kifayət qədər ədəbiyyat vardır. Məlum olduğu kimi, sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cürü yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. Adətən, belə struktur birgəlik, eyni zamanda da, məzmun planında özünü göstərən birgəliklə müşayiət olunur”⁵.

Paralel struktura malik cümlələr adi strukturlu cümlələr kimi müəyyən informasiya yükünə malikdir, lakin əsas fərq forma və məzmun vəhdətindəki hansısa məxsusi tənəsüblüyün yaradılmasındadır. MSB kontekstində qeyd olunan hadisənin komponentlər arasında əlaqəyaratma xüsusiyyəti mikromətnin quruluş xüsusiyyətindən doğur. Çünki, mikromətdəki cümlələr vahid mətn hiperteması altında birləşərək bir bütövlük yaradır; istənilən bütöv sistemə malikdir. Qeyd olunan paralel vahidlər də həmin sistemin bir üzvləridir; deməli, bir ierarxiyanın hissələridir, onlar həm semantik, həm də struktur cəhətdən əvvəlki və sonrakılar ilə qeyd olunan kontekstdə sıx bağlıdırlar. Düzdür, struktur paralelizmi MSB-nin bütün komponentlərini deyil, bir hissəsini və ya bir cümləsini də əhatə edə bilər, hər halda bu, onların əlaqələndirici funksiyasına kölgə salmır.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələrlə bağlı fundamental əsərlər meydana gəldi və bunların əsasında akad. K.M.Abdullayevin elmi axtarırlarının nəticələri dayanır. Çünki sintaktik paralelizmlə bağlı nəzəri prinsiplər onun “Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»)” adlı namizədlik dissertasiyasında tədqiq olunmuşdur (1977). Dissertasiyada paralel konstruksiyaların həm cümlə, həm də MSB səviyyəsində tədqiqi nəzəri dilçilikdə sintaktik paralelizm barədəki fikirlərə xeyli aydınlıq gətirdi. Akad. K.M.Abdullayev apardığı elmi-tədqiqat işində paralel konstruksiyaların türkologiyada cümlə və MSB səviyyəsini fərqləndirməklə bu hadisənin quruluş prinsiplərini, onun hüdudlarını əsaslı şəkildə müəyyənləşdirdi və nəzəri dilçilikdə bu proble-

---

⁴ Грамматический параллелизм и его русские аспекты. Работа по поэтике. М.: Прогресс, с. 99-132

⁵ K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, s. 240

min əsas konturlarının müəyyənləşdirilməsinə həm nəzəri, həm də praktik baxımdan tutarlı faktlar verdi.

Cümlə səviyyəsində sintaktik paralelizm tabeli və ya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri, yaxud paralel tərkiblər şəklində təzahür edir; onların arasında əlaqələnmə bazası da həmin strukturdur. Məsələn: “Чудовищная толчея, особенно в метро и на вокзалах, – не пробьешься, не протиснешься от многолюдья, и кого только и откуда только не закрутит, как щепку, живой водоворот площади трех вокзалов, и все равно любил я наезжать в Москву, любил, вырвавшись уже ближе к центру на относительный простор, бродить по улицам, толкаться в букинистических магазинах, стоять у афиш и реклам и, если удастся, отправиться в очередной раз в Третьяковку или Пушкинский музей”⁶.

Bu mürəkkəb tabeli cümlənin formalaşması bir sıra paralelizmlər ilə səciyyəvidir. Cümlənin əvvəlindəki “не пробьешься, не протиснешься” paralel konstruksiyası, sonra “любил я наезжать в Москву, любил” paralelizmi ilə davam edir. Nəhayət, cümlənin sonunda “бродить по улицам”, “стоять у афиш”, “отправиться в очередной раз” paralel strukturlar ümumilikdə bu tip mürəkkəb tabeli cümlələrdə yaradıcı funksiya daşıyır. Bu funksiya səbəb-nəticə münasibətlərinə əsaslanır. Azərbaycan dilində mətnə baxaq: *Olsaydı şəfa zümreyi-irfan arasında, vəfadan əsər ayan arasında, Dursaydı səadət bəy ilə xan arasında, Qalmazdı kədər zərrəcə insan arasında* (M.Ə.Sabir. Təhəssür). Tabeli mürəkkəb cümlənin şərt budaq cümləsinə aid olan bu misalda baş cümlə üç paralel sadə cümlənin təkrarı ilə yaranmış və bu sadə budaq cümlələr statusunda nəticə çaları ilə baş cümləni semantik cəhətdən tamamlamışdır.

Lirik əsərlərin spesifik harmoniyasında sintaktik paralelizm xüsusi yer tutur; oxşar intonasiyaya malik lirik parçaların təkrarı şeirə aid musiqililiyi artırır, eyni temp üstündə köklənmiş intonativ axıcılıq yaradır. Çox vaxt paralel qəlibə sığışmış məzmun düsturlaşır, hətta aforistik ifadə səviyyəsinə qədər yüksələ bilər: *Калина красная, Калина вызрела, Я у залочки, Характер вызнала. Характер вызнала, Характер - ой какой, Я не уважила, А он пошел к другой...*⁷

Və Azərbaycan dilində:

Çırtanırıq keçməyə çay gəlməmiş, Başlayırıq qızmağa yay gəlməmiş (M.Ə.Sabir. Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə).

⁶ Айтматов Ч. Плаха. Кыргызстан, 1987, с.47

⁷ В.Шукшин. Калина красная. М., 1975, с. 426

Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, xalq arasında yuxarıdakı məzmunu yaxın ifadələr var, lakin paralel konstruksiyalar səviyyəsində onun ikinci tərəfinin tapılaraq paralel qəlibə salıb simmetrik deyim yaratmaq artıq müəllifin novatorluğudur.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmədə leksik təkrarların komponentlərarası əlaqələndirici rolu adlanır” və aşağıdakı məsələlər araşdırılır.

Təkrarlar mətnqurucu vasitə kimi. Mətnlərin qurulmasında təkrarların xüsusi rolu vardır. Akad. K.M.Abdullayev yazır: “Sistemlilik baxımından istənilən ardıcılıqda sintaktik hissə təkrar momentinə malik olmazsa, açıq quruluş kimi qalacaq. Bu isə həm tekstin daxili mahiyyətinə, həm də nitq mübadiləsi psixologiyasına və eyni zamanda kommunikativ bütövlüyə ziddir. Çünki, kommunikativ aktin iştirakçısı olan danışan, informasiyanı ötürən məlumatı ötürməyə başlarkən, eyni zamanda öz üzərinə həmin məlumatı bitirmək funksiyasını da götürür”⁸.

Təkrarlarla bağlı məsələyə aydınlıq gətirmək üçün istər cümlə, istərsə də MSB kontekstində onları nəzərdən keçirək. Məsələyə belə baxış dil vahidlərinin bu qlobal sistemdəki yerini ətraflı şəkildə qavramağa imkan verir. Məs.: *“Вечером Ваганов закрылся в горнице, выключил радио и сел за стол – писать. Но неотвязно опять стояли перед глазами виноватый Попов и его бойкая жена. Как проклятие, как начало помешательства... Ваганов уж и ругал себя обидными словами, и рассуждал спокойно, логично.. Нет! Стоят, и все, в глазах эти люди”*⁹.

Və Azərbaycan dilində: *“Qar elə - eləcə seyrək yağdı, yerə düşən kimi suya dönürdü, asfaltın üstündə girdə yaş ləkəsi qalırdı, sonra o da quruyub yox olurdu”*¹⁰.

Bu mətnlərdə “Попов и его бойкая жена” və “yaş ləkəsi” bir dəfə də təkrar olunur, lakin “эти люди” və “о” işarə əvəzliyi – deyktikinə köməyi ilə; K.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, “о” deyktiki işlənməsə, cümlədə sistem qapanmaz – açıq qalar. Lakin məsələnin ikinci tərəfi də vardır; ola bilər ki “yaş ləkəsi”nin təkrarı informativlikdən daha çox üslubi cəhətdən yüklənməli idi. Qeyd olunan misalda isə “Попов и его бойкая жена” və “о” daha çox informativ yükə malik olduğuna görə leksik təkrarı sıxışdırmışdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, leksik təkrarlar həm

⁸ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s. 204

⁹ В. Шукшин. Избр. произв. В двух томах. М., 1976, с. 288

¹⁰ Elçin. Ağ dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.89

mətnqurucu, həm də üslubi faktordur. Bu məsələnin digər tərəfi də ondan ibarətdir ki, “Попов и его бойкая жена” - “эти люди” və “yaş ləkəsi” – “o” təkrarı işarəvidir, nitqi ağırlıqdan qurtarır və kommunikasiyanın informativ aspektini bu yolla tamamlayır, yəni cümlə kontekstində informativ sistem tamamlanır. İstər deyktik, istərsə də determinativlər kommunikasiya prosesində belə bir xüsusiyyətə malikdir.

Bir maraqlı məqamı da qeyd edək ki, deyktik və determinativlərin əvəz və ya işarə etdiyi sözlər (təkrar olunan vahidlər) hər vaxt aktivləşə bilmir. Məs.: “Видно было, как Люба что-то рассказывала Егору: показывала рукой за реку, оглядывалась и показывала назад, на село. Егор послушно крутил головой. Но больше взглядывал на дом Любы, на окна”¹¹.

Və Azərbaycan dilində:

“Bir az aralıdakı kiçik qum təpəsinin üstündə səhranın qumundan güclə sezilən bir kərtənkələ daşdan yonulmuş kimi tərənəmzə dayanıb Yolçuya və Ağ Dəvəyə baxırdı və elə ki, Yolçu və yolçunun altındakı Ağ Dəvə o kiçik qum təpəsinin lap yanından ötdülər, kərtənkələ bircə göz qırpımında quyuğu ilə qumu qazıb qumun içində yox oldu”¹².

Qeyd olunan misallarda təkrar olunan “Люба”, “Егор”, “Yolçu” və “Ağ Dəvə”dir. Həmin sözləri ayırı-ayrılıqda hansısa deyktiklə verəndə haqqında danışdığımız sistem pozulur, və ya “Люба”, “Егор”, “Yolçu və Ağ Dəvə”ni “o” və ya “onlar”la əvəz etsək, bu mətnlərdəki subyektlər arasında qeyri-müəyyənlik yaranır, buna görə də müəllif bu situasiyada nitqin aydın və ekspressiv qurulması üçün leksik təkrara yol verir, haqqında danışılan deyktiklərin aktivlik dərəcəsi zəifləyir.

MSB çərçivəsində təkrarlar həm də MSB-nin komponentləri arasında birləşdirici rol oynayır; onun birləşdiricilik xüsusiyyəti MSB hipertemasının bütövləşdirici xüsusiyyətində irəli gəlir: Через три дня, вечером, Спирька пошел к Прокудиным. Квартирантов не было дома. Спирька побеседовал пока со стариками. Рассказал, что одному солдату явилась земная божья мать...

“Пришла Ирина Ивановна. Одна. Свеженькая, внесла в избу прокладу вечерней весенней улицы. Удивилась и, как показалось Спирьке,

¹¹ В. Шукшин. Калина Красная. М., 1976, с. 439

¹² Elçin. Ağ dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.41

обрадовалась. Спокойный, решительный, Спирька прошел в горницу”¹³.

Və Azərbaycan dilində:

“*Yolçu fikirləşdi ki, xoşbəxtliyin rəmzi, deyilənə görə, Süheyl ulduzudur və Süheyl ulduzunu bütün parıltısı ilə görmək üçün gərək Yəmən ölkəsinə gedəsən, çünki yalnız Yəməndə o ulduzu aydın görmək mümkündür və Yəməndən gələn qumaş, dəri-ədim ona görə o qədər yumşaq və zərifdir ki, gözəlliyini, incəliyini Süheyldən alır; bunlar hamısı belədir və Süheyl görməkdən ötrü Yəmənə gəlmək olar, amma bir məsələ var ki, əslində yer üzərində nə qədər məxluqat varsa, bir o qədər də tale var və o qədər taleyin hərəsinin öz Yəməni var, bax, həmin o Yəmənə gedib çıxmaq, həmin o Yəməndən Süheylə baxmaq mümkün deyil, çünki həmin o Yəmən əlçatmaz, ünyetməzdir”¹⁴.*

Verilmiş misallarda “Спирька”, “Сүheyл” və “Yəmən” dönə-dönə təkrar olunmaqla hər iki mətnin komponentlərini mövzu baxımından bir-birinə bağlayır, müvafiq MSB-lərin mətnlərinin hipertemalarının əsasında dayanır. Bu təkrarların mətnin komponentlərini bir-birilə bağlama xüsusiyyəti də bu faktordan irəli gəlir; bütün hadisələr “Спирька”, “Сүheyл ulduzu” və “Yəmən”lə bağlıdır, hər dəfə onlar təkrar olunduqca mətnin emosionallığı, ekspressivliyi artır. Bu ikili xüsusiyyət mətndəki təkrarın öz təbiətindən irəli gəlir, xüsusi pragmatik səciyyə daşıyır. Mətdə təkrarın pragmatik funksiyası müəyyən hadisə, predmet və məkanın dinləyici qavrayışına istiqamətlənməsi ilə bağlıdır; hər dəfə “Спирька”, “Сүheyл”, “Yəmən” təkrar olunduqca oxucu bu məqam üstündə köklənir, ona yaxınlaşdırılır. Birinci mətdə “Спирька” obyektinin ətrafında cərəyan edən mövzu məntiqi inkişafını sonda tapır. İkinci mətdə isə Süheyл-Yəmən nisbəti aydınlaşır, onlar arasında mövcud olan bağlantı müəyyənləşir.

Leksik təkrarların MSB-ləri əlaqələndirmə xüsusiyyəti də vardır: “*А вот Петро наш... Во, строгий какой, а самому всего только... сколько же? Восемнадцать ему было? Да, восемнадцать. Он в плен попал, потом наши освободили их. Его там избili сильно... А больше нигде даже не царануло. Егор поднял голову, посмотрел на Петра... Петро сидел один, курил. Выпитое на нем не отразилось никак, он сидел, как всегда, задумчивый и спокойный”¹⁵.*

¹³ В. Шукшин В. Избр. произв. в двух томах. М., 1976, с. 193-194

¹⁴ Elçin. Ağ dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.41

¹⁵ Шукшин В. Калина Красная, М., 1976, с.449

Bütöv mətnin “Перро” və onun həyat yolu üzərində qurulub inkişaf etməsi məhz leksik təkrar əsasında baş verir. Əvvəlki komponentdə “Перро” “а вот” gücləndirici elementi ilə mətnə daxil edilmiş və sonrakı abzasda daha dolğun səciyyələndirilmişdir. Analoji süjet inkişafı Azərbaycan dilindəki mətnədə də nəzərə çarpır: “*Məni həsrət yaratdı... Gecə birdən-birə yol da Yolçunun ürəyini sıxdı və Ağ Dəvənin ağzını döndərüb yoldan çıxdı, bir az kənarda şəhərin içi ilə yola müvazi getməyə başladı, amma şəhərin genişliyi də Yolçunun ürəyini toxdatmadı və Yolçu da, Ağ Dəvə də o ağır səhəri beləcə açdılar. Yolçu yenə də topa-topa ağ buludlara baxdı, sonra altındakı Ağ Dəvəyə baxdı*”¹⁶.

Müəllif ondan sonra gələn MSB-ni “Ağ Dəvə” təkrarı ilə davam etdirir: “*Ağ Dəvə həmişəki eyni ahənglə addımlıya-addımlıya ləpirlərini möhür kimi qumun üstünə yapışdırırdı və Yolçu fikirləşirdi ki, altındakı bu dəvənin ulu nəslə də min il bundan əvvəl beləcə eyni ahənglə addım atıb yol gedirdi və dəvə addımlarındakı bu yeknəsəqlik deyildi, min illərin eyniliyi idi. Doğrudan da, topa-topa ağ buludlarla bu Ağ Dəvənin arasında nə fərq var idi*”¹⁷.

Əgər qeyd olunan MSB-ləri mövzu cəhətdən müqayisə etsək, məlum olar ki, onlar eynidir, yol – dəvə – yolçu üçlüyü üzərində qurulub, lakin mövzunun məqamları hər bir MSB-nin mətn hipertemasını təşkil edir. Onlar arasında bağlantı da bu faktorla bağlıdır. Ona görə də Ağ Dəvə və Yolçu leksik təkrarı MSB-ləri bir-biri ilə əlaqələndirir, mövzucu bir-birinə yaxınlaşdırır.

Hadisələrin süjet boyu bir-birini törətməsi leksik təkrarların meydana gəlməsi yollarından biridir. Müəllifin hadisəyə münasibəti bu yolda yeni deyim tərzini və hadisələr zəncirini şərtləndirir; hadisələr zənciri isə leksik təkrarın meydana gəlməsi üçün real zəmindir: “*А Егор поднял руку навстречу «Волге». «Волга» остановилась, Егор стал договариваться с шофером. Шофер сперва не соглашался везти. Егор достал из кармана пачку денег, показал... и пошел садиться рядом с шофером*”¹⁸.

Belə bir məntiqə əsasən qeyd olunan təkrarlar (Волга, Егор, шофер) oxucunu başqa hadisələrdən ayırır bu nöqtəyə yönəldir, hansısa subyekt və ya obyekt üst qata çıxardılır. Qeyd olunan bu məntiqi-psixoloji məqam mətn yaradıcılığında universal səciyyəyə malikdir.

¹⁶ Elçin. Ağ dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.41

¹⁷ Elçin. Ağ dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.41

¹⁸ Шукшин В. Калина Красная. М., 1976, с. 422

1. Paralel konstruksiyalarda leksik təkrarlar daha mürəkkəb və harmonik quruluşa malikdir; onlar – paralel vahidlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

2. Bəzən paralel konstruksiyalar tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir hissəsini təşkil etməklə (yəni onları mətn kimi qəbul ediriksə, mətnin bir hissəsini) leksik təkrarların köməyi ilə mətnin ümumi məzmununa ehtiva edir.

3. Təkrar olunan leksik vahidlər atributiv birləşmələrin tərkibində (paralel konstruksiyada) işlənə bilər.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət mətnlərdə yerindən asılı olaraq leksik təkrarlar ixtisarla verilsə də, bu, çox çəkmir və sonrakı cümlədə yenidən iştirak edir.

5. Bəzi paralel cümlələr strukturunu dəyişərək sonrakı cümlələrdə qısa şəkildə davam edir, onlardakı leksik təkrarlar da bunlara müvafiq olaraq dəyişir.

6. Leksik təkrarlar paralel cümlələrdə, əsasən, bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər. Onların hansının həmin konstruksiyalarda təzahür etməsi yazıçının məqsədindən, onun hadisələrə yanaşma tərzindən asılıdır; əgər mətnin əsasında hansısa predmet və ya obyekt dayanırsa, deməli, həmin konstruksiyalarda leksik təkrar kimi mübtəda və ya tamamlıq təzahür edə bilər. Yaxud hansısa hərəkət, proses diqqət mərkəzindədirsə, onda təkrar kimi fellər aktivləşə bilər və s.

7. Paralel konstruksiyalarda əgər leksik təkrar qurucu, əlaqələndirici xüsusiyyətə malikdirsə, o, mikromətnin hipertemasına ehtiva edir və mətndə açıq iştirak edir. Əgər onun sinonimi işlənərsə, deməli, bu, leksik təkrar deyil, leksik-semantik paralelizmdir.

8. Leksik təkrarlar mətndə bir-neçə leksemi əhatə edə bilər, lakin onlardan biri əvvəldə qeyd etdiyimiz funksiyaları öz üzərinə götürür, digərləri yardımçı rola malik olur.

9. Bəzən sintaktik paralel cümlələrdə leksik təkrarlar öz yerini deyktiklərə verir və mahiyyətə sintaktik paralelizm pozulmur, leksik paralelizm deyktiklər hesabına reallaşır.

10. Eyni semantik sahəyə daxil olan leksik vahidlər sintaktik paralelizmdə komponentlər arasında əlaqələndirici rol oynaya bilər;

Sintaktik paralelizmdə leksik təkrarların komponentlərarası əlaqələndirmə funksiyası. Bəzi linqvistik məsələlərin şərhində leksikanın mühüm yeri vardır. V.V.Vinoqradov yazırdı ki, dilin qrammatik quruluşunu öyrənərkən leksikanı nəzərə almamaq mümkün deyildir. O,

göstərir ki, dil səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almadan sözün semantik məna qruplarını və onların müxtəlif funksiyalarını təhlil etmək mümkün deyildir¹⁹. Təqribən eyni fikri R.Yakobson da qeyd edərək²⁰ göstərir ki, yaruslararası qarşılıqlı əlaqə nəticəsi olaraq fonomorfologiya, morfosintaksis kimi dilçiliyin sahələrarası fənləri meydana gəlmişdir. Bunların içərisində bizim diqqətimizi cəlb edən leksika ilə sintaksisin qarşılıqlı təması özündə əks etdirən leksik təkrarların sintaktik paralelizmin qurulmasındakı funksiyasıdır.

Məsələyə belə yanaşma təkrar olunan leksemlərin kommunikasiya prosesində semantik-qrammatik funksiya yerinə yetirməsini üzə çıxarır. Məsələ ondadır ki, belə qrammatik parodoksallıq onu deməyə imkan verir ki, qeyd olunan qrammatik məzmun həmin dil vahidlərinin nominativ funksiyasından doğur. Çünki komponentlərin qeyd olunan leksik təkrarlar vasitəsi ilə bağlanması semantik bağlanmadır, ancaq təkrar modeli özü əlaqələnmənin qrammatik məzmununu törədir. Misala müraciət edək: *“И теперь, вспомнив об этом, не могу простить себя, что не сумел, когда мне довелось соприкоснуться с гонцами, сделать так, чтобы в балансе человеческих мучений поубавилось бы, пусть на мизерную долю, доля худа и прибавилось бы доля добра”*²¹.

Burada “доля” leksemının təkrarı əsasında çox maraqlı bir sintaktik paralelizm formalaşmışdır. Bu konstruksiya əənəvi xəyir “добро” və “худо” pislik kimi semantik cəhətdən əks qütbləri ehtiva etsələr də çox üzvi şəkildə paralellik “поубавилось бы доля худа” və “прибавилось бы доля добра” yaradır.

Azərbaycan dilində misala baxaq: *“Mən dalana çıxdım: Bizim dalamız yazda da, yayda da həmişə kölgəlik olurdu, çünki günün birinci yarısı bir tərəfin divarı, günün ikinci yarısı isə o biri tərəfin divarı kölgə salırdı və mən həmin bazar günü bizim o kölgəli, sərin dalamızdan keçib küçəyə çıxdım”*²².

Qeyd olunan misalda da “günün birinci yarısı; günün ikinci yarısı” söz birləşməsi aid olduğu sintaktik cəhətcə paralel cümlələrin təkrarıdır. Qeyd

¹⁹ Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972, с.12

²⁰ Яковсон Р. Поэзия грамматики, грамматика поэзии поэтика. Варшава. 1961, с.400

²¹ Ч.Айтматов. Плаха. Фрунзе, 1987, с. 189

²² Elçin. Ağ Dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.25

olunan sintaktik quruluşlu nominativ vahidlər zaman leksikasına aid olub nisbətən ümumi olan günün zaman bölümünü bildirir.

Hər iki misalda dil vahidlərinin paralelizmi onların situativ olaraq yerinə yetirdiyi qrammatik quruluşundadır (günün birinci yarısı bir tərəfin divarı (kölgə salırdı)-M-(x); günün ikinci yarısı o biri tərəfin divarı ölgə salırdı M-x). Qeyd olunan cümlələr həmin söz birləşmələri hesabına bir-biri ilə elə birləşmişdir ki, onları bir-birindən ayırmaq qeyri-məntiqli səsələnərdi; bu həmin dil vahidlərinin nominativ məzmunundan əlavə, qrammatik funksiyasıdır.

Sintaktik paralelizmdə komponentləri bir-birinə bağlayan leksik təkrarlara aid dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. Biz onların əsas prinsiplərindən istifadə edərək bu anlayışın ümumi tutumunu müəyyənləşdirməyə cəhd edəcəyik. Dilimizdə mövcud olan bütün leksemlər sintaktik cəhətdən paralel olan cümlələrdə təkrarlana bilər, yerləşmə yerinə görə onlar cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda gələ bilər; bu xüsusiyyəti MSB-lərə də aid etmək olar. Yerindən asılı olaraq köməkçi nitq hissələrinin də qeyd olunan situasiyada təkrarına rast gəlinir ki, qrammatik vahidlərin təkrarı kimi qəbul etmək olar. Çünki onlar leksik məna daşıyıcıları deyil, leksemlərə aid semantik-sintaktik xüsusiyyətlərdən kənar qalır. Biz bir az əvvəl qeyd etmişik ki, leksik vahidlərin paralel konstruksiyalardakı əlaqələndirici funksiyası onların leksik-sintaktik məzmunundan irəli gəlir.

Leksik təkrarların əlamətindən danışarkən onu tam və natamam deyə iki yerə bölürlər.

Sintaktik paralelizmin formalaşmasında leksik təkrarların rolu əvvəlki başlıqlarda izah etdiyimiz kimi, sintaktik paralelizmin həm cümlə, həm də MSB səviyyəsində özünü göstərir və onların hər birisi də özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bizi bu xüsusda maraqlandıran leksik təkrarların həm cümlə, həm də MSB səviyyəsindəki sintaktik paralelizmdəki təşkilədiçi, qurucu rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Leksik təkrarlar paralel cümlələrdə, qeyd etdiyimiz kimi, komponentləri əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malikdir. Məsələn: *“На трех - надписи масляной краской. На одном: “По постановлению Лиги спасения Российской империи - большевистский комиссар Красин”. На другом: “По постановлению Лиги - большевистский комиссар Боровский”. На третьем: “По постановлению Лиги - журналист Карл Бистрем, агент Чека”*²³.

---

²³ Толстой А. Эмигранты. М.: Правда, с. 276

Burada “на одном”, “на другом” və “на третьем” konstruksiyası “по постановлению” leksik təkrarı ilə birgə paralelizm yaradır.

Hər bir insanın, yazıcının düşünmə tərzindən, həyata münasibətindən və intellektual səviyyəsindən asılı olaraq bu tipli konstruksiyalardan istifadə edirlər. Əslində bu yeni deyim xüsusiyyəti, novatorluqdur, yaradıcılıqdır. Çünki folklorlarda və ya yazılı ədəbiyyatda leksik təkrarlı sintaktik paralelizmdən istifadə xüsusi qəliblənmiş aforistik ifadələrin, atalar sözlərinin yaranmasına imkan yaratmışdır.

Ya rəbbim, bizlərə qaytar bizləri, Şeytan qulağında axtar bizləri, Tələsi yoxların cələsi işlək. Cələsi yoxların tələsi işlək, Çaparlıq istəsək-yolumuz kəsik Qılınca əl atsaq- qolumuz kəsik. (M.Araz. “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil”).

“Tələ” və “cələ” sözlərinin təkrarı ilə qurulan sintaktik paralelizm xiazmatik quruluşa malik olmaqla komponentlər arasında elə üzvi əlaqə formalaşdırmışdır ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil, qarşılaşdırılan predmetlərin semantik yaxınlığı da üzvi əlaqələnməni daha da möhkəmləndirmişdir. Qeyd olunan mətndə “tələ” və “cələ” leksemləri hər birisi iki dəfə təkrar olunmuş, komponentlər zəncirvari şəkildə əlaqələnmişlər. Xiazmatik quruluşlu sintaktik paralelizmin spesifik xüsusiyyətlərindən biri leksik təkrar yerləşmə mövqeyinə görə diaqreal əlamətə malik olur; bu da tərəflərin yerdəyişməsi ilə əlaqədardır.

Deməli, leksik təkrarlar sintaktik paralelizmə kənardan müdaxilə edilmir, ona artırılmır, onlar vahid kompleks şəkildə təzahür edir.

Həm cümlə, həm də mətn kontekstində sintaktik paralelizmdə əlaqələndirici rola malik leksik təkrarlar mahiyyətə eyni funksiyanı yerinə yetirir, lakin onların fəaliyyət miqyası fərqlidir.

Dissertasiyanın 2.3, 2.4. və 2.5. yarımbaşlıqlarında sintaktik paralelizmlərdə leksik təkrarların digər xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Üçüncü fəsil “**Sintaktik paralelizmdə qrammatik təkrarlar komponentlərarası əlaqələndirici vasitə kimi**” adlanır və aşağıdakı məsələləri əhatə edir.

Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizmi yaradan qrammatik vasitələr. Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik konstruksiyaların formalaşmasında iştirak edən leksik vasitələrlə qrammatik vasitələr eyni məqsədə xidmət edsələr də, məzmunca fərqlənir.

Əgər leksik vahidlər dilin nominativ vahidləri olmaqla əşya və predmetləri ifadə edərsə, qeyd olunan mövqedə həmin məzmunun işlənmə məqamından asılı olaraq kontekstual vəzifə yerinə yetirirsə, qrammatik va-

hidlər daşdığı morfosemantikadan asılı olaraq sintaktik səviyyədə yaranan, formalaşan simmetriyanın ifadəsinə xidmət edir. Rus və Azərbaycan dillərində paralelizmin yaranmasına xidmət edən leksik-qrammatik vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sintaktik paralelizmdə komponentlər arasında əlaqələndirici köməkçi nitq hissələri və köməkçi sözlər.
2. Şəkilçi morfemlər sintaktik paralelizmdə əlaqələndirici vasitə kimi.
3. Paralel tərkiblərdə şəkilçi morfemlərin əlaqələndirici rolu.
4. Sintaktik paralelizmdə sintaktik vasitələrin komponentlər arasında əlaqələndirici funksiyası.

Sintaktik paralelizmdə komponentlər arasında əlaqələndirici köməkçi nitq hissələri. Sintaktik paralelizmdə paralel komponentlərin bir-biri ilə əlaqələnməsində qrammatik vasitə kimi köməkçi nitq hissələrinin xüsusi rolu vardır: А не хоть – не бери! Может, ветер в двери, Может, встречные три, - А и сам разбери!²⁴.

Və Azərbaycan dilində:

...O sevda gülünü qucarımı görən? Bir yol pərvazlanıb uçarmı görən? Bir yaz çiçəklənib açarmı görən? Sənin pəncərəndə mənim ürəyim (M.Yaqub. “Sənin pəncərəndə mənim ürəyim”).

Burada “*может*” və “*görən*” modal sözləri ehtimal-güman münasibətlərini bildirir. İkinci və üçüncü paralel cümlələrdə komponentlərarası əlaqələnmə modallıq üzərində qurulub. Məlum olduğu kimi, bu kontekstdə leksik təkrarlardan fərqli olaraq qrammatik vasitələrin – köməkçi nitq hissələrinin əlaqələndirici funksiyası qrammatik səciyyə daşıyır; qeyd etdiyimiz kimi, o, qrammatik mənalər sistemində qrammatik münasibətlər səciyyə-sindədir. Verilmiş misalda da paralel komponentləri bir-biri ilə bağlayan da həmin münasibətlərdir. Bu xüsusda köməkçi nitq hissələrinin əlaqələndirici rolunu 1) sözlülər; 2) bağlayıcılar; 3) qoşmalar; 4) nidalar; 5) modal sözlər təmsalında tədqiq olunmuşdur.

Paralel konstruksiyalarda şəkilçi morfemlərin təkrarının əlaqələndirici funksiyası. Sintaktik paralelizmdə təkrarlanan şəkilçi morfemlərin morfosintaktik funksiyasına onların komponentlərarası bağlama əlaməti də daxildir. Sözdüzəldici və kateqorial şəkilçiləri əhatə edən bu funksiya sintaktik paralelizm nəzəriyyəsində düşüncə tərzini kimi universal mahiyyət kəsb edir. Şəkilçi paralelizmi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm də sintaktik paralellərdə komponentlərarası bağlama üsuludur.

²⁴ Цветаева М. Сочинения, т. 1, М.: Худ. лит., 1984, с. 185

Rus və Azərbaycan dillərində morfoloji paralelizm söz kökünə və ya əsasına artırılan morfemləri əhatə edir; şəkilçi paralelizmində oxşar səslənən hissə də bunları əhatə edir; rus dili kimi sintetik dillərdə belə paralelizmə tez-tez rast gəlmək olur: В седину-висок, В колею солдей, Небо!- морем в тебя окрашиваюсь, Как на каждый слог- Что на тайный взгляд. Обарагивалось, Охорашиваюсь. В перестройку- скиф, Христопляску хлыст, Море!- небом в тебя отваживаюсь на каждый стих- Что на тайный свист. Останавливаюсь, Настораживаюсь, В каждой строке: стой! В каждой точке: клад. Око!—светом тебя расслаиваюсь. Расскажусь тоской. На битарный сад. Перестраиваюсь, Перекрашиваюсь²⁵.

Felin indiki zamanının göstəricisi kimi «-ваюсь» şəkilçisinin təkrarı çox güclü morfoloji paralelizm yaradır. Azərbaycan dilində analoji faktı nəzərdən keçirək: О қаранқуш ууvasы ki, соуууб, О göldə ki, қərib durna ууууб, Көнлүм сənin үмидинə çox uyub, Apar məni bu үмидin dalınca (M.Yaqub. “Apar məni bu үмидin dalınca”).

Felin keçmiş zamanının -ib variantlı morfoloji paralelizmi paralel komponentləri keçmiş zaman morfosemantikasında bir ortağa gətirir və bu xüsusda onları bir-biri ilə əlaqələndirir. Deməli, bu tipli əlaqələnmələr şəkilçi morfemin semantikasına görədir, morfosintaktik funksiyanın əsasında da bu dayanır.

Tərkiblərin paralelizmi. Tərkiblər sintaktik səviyyənin sözdən böyük, cümlədən kiçik vahiddir. Onun tərkibi tərkib kontekstində qurucu, təşkilədiçi morfoloji vahidin köməkliyi ilə formalaşır, cümlədə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur.

a) *feli sifət paralelizmindən ibarət tərkiblər.* Əvvəlcə poetik mətnləri nəzərdən keçirək: «Как два костря, глаза твой я вижу, Пылающие мне в могилу - в ад, Ты видящие, что рукой не движет, Умершую сто лет назад²⁶».

Azərbaycan dilində analoji misallara nəzər salaq:

“Həmişə ölçüdə, ülgüdə olan, Həmişə növbədə, bölgüdə olan, Qazandan payı qram olanı. Həmişə yediyi haram olanın, Ömürlə əlləşən, siftdən düşən. Ən zərif, ən ülvi niyyətdən düşən. Bu dövrün adamı şeir yazı bilməz” (M.Yaqub. “Bu günün adamı”).

²⁵ Цветаева М. Сочинения. М.: Худ. лит., 1984, с.282

²⁶ Цветаева М. Сочинения. М.: Худ. лит., 1984, с.138

Birinci tərkib – an feli sifət şəkilçisi vasitəsilə formalaşmışdır. Bu tərkiblər birinci olaraq feli sifət formantı ilə bir mərkəzə çevrilib, bir-neçə sözdən ibarət tərkibi meydana gətirib. Deməli, qeyd olunan morfoloji vahidin situasiyadan asılı olaraq morfosintaktik funksiyası müəyyənləşir.

b) *Feli bağlama paralelizmindən ibarət tərkiblər*. Bir poetik parçaya nəzər salaq: «Кто создан из камня. Кто создан из глины, А. я серебрюсь и сверкаю. Мне дело- изменя, мне имя- Марина, Я-брепная пене морское, Кто создан из глины, кто создан из плоти-Тем гроби надгробные плиты»²⁷.

Azərbaycan dilində anoloji misllər çoxdur: Keçib əlimizdən, əməlimizdən, Keçib çölümüzdən, xırmanımızdan. Keçib bağımızdan, bostanımızdan. Keçib barımızdan, anbarımızdan, Uzaqdan görünə-görünə gəli. Axır ki, sürünə-sürünə gəlib... (M.Yaqub. “Axır ki belə...”).

Hər iki poetik mətndə feli bağlama tərkiblərinin paralelizmi də feli sifətlərdə olduğu kimi, müvafiq şəkilçi-formantların iştirakı ilə yaranır; onlar da feli bağlamaya aid əlamətləri özündə ifadə etməklə MSB kontekstində bir-neçə tərkibi bir ortığa gətirir, onlar həm morfosintaktik, həm də funksional baxımdan dilin praqmatik yükünə xidmət edir; həmin dil vahidlərinin bu dəyərini artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilində “кто” tipli bağlayıcının da rolu bu cür paralelizmdə çox mühümdür.

c) *Məsdər tərkibli sintaktik paralelizm*. “İldə bir dəfə, iki dəfə atam mənə də özü ilə səfərə götürürdü, həm gəzirdim, həm də vaqonda atama kömək eləyirdim və mən o səfərləri dünyada hər şeydən artıq xoşlayırdım, vaqonda yol getmək, atamla birlikdə vaqon təmizləmək, qatar dayananda atamla birlikdə tanınmaz-bilinməz o uzaq stansiyalarda vaqondan düşmək, o uzaq stansiyalarda tanınmaz-bilinməz adamları görmək, hər yerdən bir azuqə alıb o həsir zənbili doldurmaq mənə üçün dünyada xoşbəxtlik deyilən bir şey var idisə - o idi; amma anam cavan idi, gözəl idi və onu tək qoyub getmək düzgün deyildi və ümumiyyətlə, mən istəmirdim ki, anam evdə tək qalsın, bizimçin darıxsın, amma hər halda ildə bir dəfə-iki dəfə atamla səfərə çıxırdım (O səfərlər nisbətən yaxın səfərlər olurdu; Mahaçqalaya yaxud Mınvoda, lap uzağı Rostova gedib-qayıdardıq) və bir dəfə sübh tezdən həmin səfərlərdən birindən Bakıya qayıtdıq, evə girəndə gördük ki, ağlamaqdan anamın gözləri qızarıb. Atam: - Nə olub? – soruşdu və gülümsədi”²⁸.

²⁷ М. Цветаева. Сочинения. М.: Худ. Лит., 1984, с. 139

²⁸ Elçin. Ağ Dəvə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s.101

MSB kontekstində paralel tərkiblərin məkanı genişdir, onlar hər dəfə təkrarlandıqca mikromətn hipertemasına qrammatik-ritorik zənginlik gətirir, digər tərəfdən isə təkrarların xüsusi bir ahəngi yaranmaqla tərkibləri bu paralelizm ahəngində birləşdirir və əlaqələndirir.

Paralel tərkiblər strukturca tam və natamam paralelliyə malik ola bilər. Müqayisə üçün deyək ki, feli sifət və feli bağlama tərkibli sintaktik paralellərdə strukturca tam uyğunluq gözlənilib, yuxarıda məsdər tərkibli paralel konstruksiyada nisbi olaraq, yəni natamam şəkildə paralelizm gözlənilib.

Sintaktik paralelizmdə sintaktik vasitələrin rolu. Burada sintaktik vasitə kimi sadə və mürəkkəb cümlə paralelizmindən bəhs olunur.

“**Nəticə**” hissəsində əsas nəticələr və müddəalar ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda qeyd olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və rus dillərində mətn daxili əlaqə formaları // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Bakı: BSU, c.236-239

2. Rus və Azərbaycan dillərinə aid sintaktik paralelizmdə leksik təkrarların komponentlərarası əlaqələndirmə funksiyası // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU, s. 12-19

3. Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizm komponentləri arasında əlaqələndirici köməkçi nitq hissələri // Tağıyev oxuları. Bakı, 2014, № 2, s. 53-59

4. Синтаксический параллелизм в русском и азербайджанском языках и его характерные особенности // Филологические науки. Полтава, 2014, с. 108-114

5. Rus və Azərbaycan dillərində sintaktik paralelizm və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. Bakı, №4, c. 202-209

6. Rus və Azərbaycan dillərində təkrarların mətnqurucu funksiyası // Filologiya məsələləri. Bakı, № 7, c. 290-298

7. Rus və Azərbaycan dillərində paralel konstruksiyalarda təkrarların əlaqələndirici funksiyası // Dil və ədəbiyyat. Bakı: BDU, 2015, № 2, c. 12-16

**Лексические и грамматические средства,
образующие синтаксический параллелизм
в русском и азербайджанском языках**

РЕЗЮМЕ

Представленная диссертация посвящена изучению лексических и грамматических средств, образующих синтаксический параллелизм в русском и азербайджанском языках.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновываются актуальность темы диссертации, научная новизна, определяются цель, задачи и методы исследования, раскрывается теоретическая и практическая значимость работы, представляются положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации называется «Синтаксический параллелизм и формы внутритекстовой связи». Здесь на основе фактологического материала двух разносистемных языков проводится анализ синтаксического параллелизма и его характерных особенностей, а также форм внутритекстовой связи. В процессе анализа использован поэтический язык.

Во второй главе «Межкомпонентная роль лексических повторов в синтаксическом параллелизме в русском и азербайджанском языках» исследуются роль повторов в построении текста, функции межкомпонентной связи лексических повторов в синтаксическом параллелизме и т.д.

В третьей главе «Грамматические повторы как межкомпонентное средство связи в синтаксическом параллелизме» рассматриваются грамматические средства в синтаксическом параллелизме в русском и азербайджанском языках, служебные части речи как межкомпонентное средство связи и синтаксические средства в синтаксическом параллелизме.

В заключении обобщаются основные выводы и положения, полученные в результате типологического анализа.

**Lexical and grammatical means forming syntactic parallelism
in the Russian and Azerbaijan language**

SUMMARY

The dissertation deals with the lexical and grammatical means in Russian and Azerbaijan language forming syntactical parallelism.

The thesis consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of references.

In introduction the urgency of the theme, the novelty of the research work, its scientific-theoretical and practical importance are described, the methods and purpose and object of the thesis, the main provisions are determined.

The first chapter of the dissertation is named “Relation forms in texts and syntactical parallelism”. In this chapter relation forms in texts and syntactical parallelism and its characteristic feature are analyzed on the basis of the facts of both languages. Poetical language is widely used in this part.

The second chapter is named “The inter componential relating role of lexical repetitions in Azerbaijan and Russian languages”. Text formation role of the repetitions, intercomponential relating function of lexical repetitions in syntactical parallelism and other features of that kind are analyzed in this part.

The third chapter is called “Grammatical repetitions as relating structural parts of speech in syntactical parallelism” relating function of the repetitions of suffixed morphemes in parallel constructions, parallelism of the composition and function of the syntactical means in syntactical parallelism are analyzed.

The main results attained during the investigation are generalized in the conclusion.

Çapa imzalanıb: 19.01.2016.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ФИДУМА МАМЕДАЛИ ГЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА,
ОБРАЗУЮЩИЕ СИНТАКСИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ
В РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку – 2016